

**ƏSRƏF İBN ŞƏRƏF ƏL- MÜZƏKKƏR ƏL- FARUQİNİN
“DANEŞNAME-YE QƏDƏRXAN” LÜĞƏTİ**

On əsrdən çox tarixə malik olan farsdilli leksikoqrafik əsərlər əsasən Azərbaycan, İran, Opta Asiya və Hindistanda yaranmışdır. Bu lüğətlər farsdilli ölkələrin xalqlarının mədəniyyətinin və elminin inkişafında böyük rol oynamışdır. O da məlumdur ki, XIII-XV əsrlərdə yazılmış farsdilli leksikoqrafik əsərlər əsasən Hindistanda meydana gəlmişdir. Fars dili o dövrdə o qədər inkişaf edir ki, alimləri, ədibləri, şairləri saraya toplamaqla bu dili saray dili elan edirlər və onları elmi əsərlərlə yanaşı leksikoqrafik əsərlər də yazmağa təhrik edirlər.

Farsdilli leksikoqrafik əsərlərin Hindistan məktəbinə aid olan nadir əlyazmalarından biri də Əsrəf ibn Şəraf əl-Müzəkkər əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədərxan” əsəridir. “Daneşname” sözünün mənası Dehxoda “lüğətnamə”sində “hikmət, elm və bilikdən ibarət olan kitab” kimi şərh edilir. Sözlüyü elmin müxtəlif sahələrinə aid olan bu lüğətin yeganə əlyazma nüsxəsi Azərbaycan Milli Elmlər akademiyası M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılmaqdadır. Lüğətin adına demək olar ki, tarixi əsərlərdə və təskirələrdə rast gəlmək olmur. İlk dəfə 1958-ci ildə Tacik alimləri Rəhim Haşim və Şərifcan Hüseynzadə Rudəkinin 1100 illik yubileyi münasibətilə yazdıqları məqalədə bu əsərin müəllifi və yazılma tarixi haqda qısa məlumat vermiş və bu lüğətin hərtərəfli tədqiqatı ehtiyac duyulduğunu qeyd etmişlər (1,s.209-221). Lakin bu müəlliflərin məqaləni yazmaqda məqsədləri yalnız bu əsərdə təsadüf olunan Rudəki beytlərini tapmaq və araşdırmaq olmuşdur.

Tanınmış Rus Şərqsünas alimi S.İ.Bayevski 1989-cu ildə nəşr etdirdiyi “XI-XV-ci əsrlərdə yazılmış ilk fars leksikoqrafik əsərlər” adlı kitabında (2,s.60-62) bu əsər və onun əlyazma nüsxəsi haqda nisbətən geniş məlumat vermişdir. Müəllif əsərin əlyazma nüsxəsinin yalnız AMEA əlyazmalar institutunda saxlanıldığını və ondan geniş istifadə etdiyini qeyd etməklə bərabər, bu lüğət haqda ilk tədqiqat işi apararı Tacikistan alimləri Rəhim Haşimin və Şərifcan Hüseynin də adlarını çəkərək onların həmin məqalədə buraxdıqları səhvləri qısa da olsa qeyd etmiş və öz münasibətini bildirmişdir (2,s.62). S.İ.Bayevski bu əsərin sonunda 99 farsdilli lüğətin siyahısını qeyd edir. Burada “Daneşname-ye Qədərxan” lüğəti döqquzuncu yerdə verilmişdir (2,s.148).

Bir neçə ildən sonra, (1372) 1993-cü ildə İran alimi İsmayıl Hakeminin Tehran Universitetinin Ədəbiyyat və Humanitar Elmlər İnstitutunun elmi jurnalında “Daneşname-ye Qədərxan” və fərhəngə-ye farsı” (“Daneşname-ye Qədərxan” və farsdilli lüğətlər) adlı məqaləsi (3) çap olunur. Lakin əfsuslar olsun ki, bu məqaləni internetdən əldə etmək mümkün olmadı.

1996-cı ildə BDU Şərqsünaslıq fakültəsi, İran filologiyası kafedrasının bir qrup müəllimi ilə birlikdə Tehran Universitetində ixtisas artırma kursunda iştirak edirdim. Bizə dərs deyən müəllimlərdən biri də həmin İsmayıl Hakemi idi. O, mətnşünaslıq fənnindən danışarkən “Daneşname-ye Qədərxan” lüğəti haqda məlumat verirdi və onun yalnız bir əlyazma nüsxəsinin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanıldığını və bu əsəri əldə edərək onun tənqidi mətnini hazırlamaq arzusunda olduğunu bildirdi. Bizim həmkarımız mərhum Mənzərə xanım Məmmədova uzun illər Əlyazmalar İnstitutunda işlədiyinə görə ona söz verdi ki əsərin fotofaksimelisini sizə çatdırı bilərəm. Beləliklə bir neçə ildən sonra İsmayıl Hakemi bu əlyazmanın fotofaksimelisini əldə etdi. Amma əfsus ki, 2018-ci ildə dünyasını dəyişmiş və bu işi sona çatdırmağa ömür vəfa etməmişdir.

Mərhum Mənzərə Məmmədovahəmişə bu əsər haqda çox həvəs və maraqla danışardı. Ona görə də bu lüğətin üzərində çox çalışdıqdan sonra 2014 cü ildə bu əlyazmanın fotofaksimelisi ilə birlikdə tərtib etdiyi “Əsrəf ibn Şəraf əl-Müzəkkər əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qədərxan” (4) adlı kitab nəşr etdirmişdir. Çox çətin oxunan süls xətti ilə yazılmış bu əsərin əlyazmasının fotofaksimelisindən istifadə etmək müasir oxucular üçün demək olar ki şox çətinidir. Çünki, əlyazmanın sonunda qeyd olunduğu kimi bu nüsxə katib İshaq ibn İbrahim əl Boxari tərəfindən tərtib olunmuş lüğətin ilk köşürülmə variantıdır (4,s.508). Hətta bəzi mütəxəssislər bu əlyazmasının “Roqa” və “Təəliq” xətti ilə də qarışıq yazıldığını iddia edirlər. Burada hərflərin yazılış tərzı də eyni deyil, müxtəlif variantlarda yazılmışdır. Məsələn: a) “əlef” hərfi təklikdə yazılarda “lam” hərfinə çox oxşayır; b) “dal” hərfi “ye” hərfilə birləşir və eynilə “əlef”in “ye” ilə birləşmiş variantına bənzəyir; c) “ha” hərfi sözün əvvəlində gah “mim”, gah da “sad” hərfinə bənzəyir; ç) “dal”, “re” və “vav” hərflərinin yazılışı çox oxşayır, d) qədim yazılarda olduğu kimi üç nöqtəli hərflər çox hallarda bir nöqtə ilə göstərilir; və s.

Əlyazmada bu qəbildən olan qeydlər daha çox nəzərə çarpır. Odur ki, M.Məmmədova ən azı əlyazmanın müqəddiməsinin ya müasir xətlə yazılı variantını, ya da tərcüməsini əlavə etsəydi daha faydalı olardı. Çünki, əlyazmanın fotofaksimelisini köçürən zaman bir çox hallarda yazılar pozulub və oxunulmaz vəziyyətdədir. Digər tərəfdən bəzi hallarda əlyazmasını köçürən müəllif tərəfindən buraxılan səhvlər də nəzərə çarpır.

“Daneşname-ye Qədərxan” lüğətinə həsr olunmuş bu əsərin əvvəlində, müəllif XY əsrə qədər yazılmış və artıq dörd əsrlik tarixə malik olan fars leksikoqrafiyasının müxtəlif tipli lüğətləri haqda qısa da olsa məlumat verir (4,s.3-5) Müqəddimədən sonra bu əlyazmasında müxtəlif sahələrə aid olan dil vahidləri və terminlər, sözlərin sıralanma prinsipləri, lüğət maddələrinin quruluşu, sözlərin izahı zamanı istifadə olunan izah üsulları və nəhayət əyani şəkildə verilmiş şeir beytlərində nəzərə çarpan qüsurlar, o cümlədən müəllifləri və mətni dəyişdirilmiş beytlərin siyahısı təqdim olunur (4,s.6-29). Lakin, əfsuslar olsun ki, bu misalların heç birisinin nə müəllifi, nə də mənbəyi məlum deyildir. Çünki, M.Məmmədova qeyd etdiyi bütün misalların səhifəsini əlyazmada olduğu kimi (məs:1a, 5b,

³⁷ BDU, Şərqsünaslıq fakültəsi, Orta Şərq dilləri kafedrası, baş müəllim. mziyafat@gmail.com

8a, 10b və s.) göstərsə də, əsərə əlavə olunan fotofaksimelisində səhifə nömrələri yoxdur. Kitabə yazmanın fotofaksimeli ilə birlikdə sona qədər səhifələnməmişdir. Məlumdur ki, müəllifin istifadəsində olan əlyazma tam şəkildə səhifəli olub.

M.Məmmədova həttə lüğətdə sözlərin izahı zamanı Əl-Faruqinin istifadə etdiyi şeir beytlərini belə araşdırmışdır. Bu şeir nümunələri “Müəllifləri dəyişdirilmiş beytlər”, “Mətni dəyişdirilmiş beytlər”, “Sözləri dəyişdirilmiş beytlər”, “Sözlərin sırası dəyişdirilmiş, sətirlərin yeri dəyişdirilmiş beytlər”, “Sözləri sinonimlə əvəz olunmuş beytlər” başlıqları altında bir neçə beyt misal gətirilsə də heç birinin mənbəyi (səhifəsi) və müəllifi qeyd olunmur. Bu beytlərinəsləndə kimə məxsus olduğu da qaranlıq qalır (4,s.29)

Həttə “Daneşname-ye Qəderxan” lüğətində şeir nümunələrindən istifadə olunmuş bir qrup müəllifin yalnız adı qeyd olunmaqla onların şeir beytlərinin “Başqa mənbələrdə” (yənikimin adı ilə) və “Hansı sözlə əlaqədar işlənmişdir” adı altında cədvəl də tərtib edilib. Burada yalnız müəlliflərin adı çəkilib və sanki qeyri-müəyyən bir mənbədə kimə məxsus olduğu qeyd olunur. Beləliklə yalnız sözlərin siyahısı və qarşısında həmin sözün izahını əyaniləşdirmək üçün işlədilən (hər hansı bir) beytin yalnız müəllifinin adı və hansısa başqa bir mənbədə həmin (naməlum) beytin müəllifinin adı göstərilir. Yəni burada məsələ beytsiz və müəllifsiz həll olunur? (4,s.28,29)

Digər klassik leksikoqrafik əsərlərdən (lüğətlərdən) fərqli olaraq M.Məmmədova bu kitabda lüğət maddələrinin baş sözünün, yəni şərh olunan sözlərin əlifba sırası ilə siyahısını tərtib edərkən səhifələr göstərilməmişdir. Kitabın 22-ci səhifəsindəki aşağıdakı qeydi oxuyanda sevindim: “Daneşname-ye Qəderxan” lüğətində işlədilən sözlərin sıralanma üsululüğətdən istifadə işini çətinləşdirir. Bunu nəzərə alaraq sonda lüğətin sözləri düzünə əlifba sırası ilə əlyazmasındakı səhifəsi ilə ayrıca verilmişdir (4,s.22) Kitabın sonu isə əlyazmanı köçürən müəllifin qeydi ilə bitir. Odur ki, lüğətin əlyazma nüsxəsindən istifadə etmək və sitat gətirmək çətinləşir.

Yalnız əlyazma nüsxəsi mövcud olan “Daneşname-ye Qəderxan” lüğət elm aləminə o qədər də tanış olmasa da kitabın müqəddiməsində onun müəllifi və yazılma tarixi haqda qısa da olsa məlumat əldə etmək olur. Müəllifin adı Əşrəf ibn Şərəf əl-Mozəkkər əl-Faruqi kimi deyir olunur. Həmçinin müəllifin bu əsəri Dilavərlər nəslindən olan Qurilər sülaləsinin əmiri Hindistanın Çəndiri ostanının valisi Qəderxan ibn-Zəfər xana ithaf etdiyi göstərilir. Əsərin yazılma tarixini də belə qeyd edir: “Peyğəmbər Əleyhüssəlamın hicrətindən 807 il keçmiş Zilhiccə ayının 21-də (Miladi tarixi ilə 1405-ci ilin iyun ayında) yazıldı” (4, s.66-67).

Əsərin müqəddiməsindən məlum olur ki, müəllif bu lüğəti yaşayışını təmin etmək, gəlir əldə etmək məqsədilə yazmışdır. O, yazır: “Öz-özümə dedim ki, bülbül gülün söləsi (gözəlliyi) olmasa təbəssüm etməz, tutuquşu şəkərsiz oxumaz” (4,s.61). Müəllif bu lüğəti yazmaqda əsas məqsədini isə belə izhar edir: “Həmişə müxtəlif lüğətlərdə, həmçinin şirindilli şairlərin pərakəndə halda olan beytlərində pəhləvi dilində rast gəldiyim sözləri, kitabların ən yaxşısı olan Şeyx Nizaminin “İskəndərnəmə”sində, Xacə Firdovsinin “Şahnamə”sində təsadüf edilən çətin anlaşılan sözlərə, həkimlərin tibbdə işlətdikləri ədviyyat və bitki adlarının izahına həsr olunmuş bir lüğət tərtib etmək arzusunda olmuşdum ki, oxucular “Şahnamə” və “İskəndərnəmə”ni, həmçinin tibb kitablarını oxuyarkən bu lüğətin varlığından bəhrələnsinlər” (4,s.57-58). Əl-Faruqinin Nizaminin adını çəkməsi yəqin ki, təsadüfi olmamışdır. Çünki, Dahi Nizamiyə dövrün şahları, dövlət başçıları daim böyük hörmət bəsləmişlər və onun poemalarını sevə-sevə oxumuşlar.

Bir müqəddimə və 22 babdan ibarət olan “Daneşname-ye Qəderxan” lüğətinin müəllifi, dövrün ənənəsinə sadıq qalaraq Allaha və peyğəmbərlərə sitayişlə başlayır (1,s.56-60). Müqəddimənin ikinci hissəsi İranın qədimdə işlənən ayları, günləri və bayramlarının adları qeyd olunur. Şəmsi tarixi ilə verilən hər bir ayın altında əlavə olaraq Qəməri tarixilə də adları verilmişdir. Məsələn:

خورداد	اردیبهشت	فروردین	...	ربیع الاول	ماه صفر	ماه محرم	Əslində
--------	----------	---------	-----	------------	---------	----------	---------

müəllifin hər iki tarixlə ilin aylarının adlarını belə şərh etməsi uyğun gəlmir. Çünki, məlum olduğu kimi Şəmsi tarixi ilə göstərilən aylar Günəşin, Qəməri tarixilə verilən aylar Ayın Yer ətrafında fırlanmasına əsaslanmışdır. Müəllifin bunu yazmaqda məqsədi yəqin ki, hər iki tarixlə 1-ci, 2-ci, 3-cü və s. 12 ayın adlarını qeyd etmək olmuşdur.

Beləliklə ayların hər birinin adından sonra ayın 30 gününün də qədimdə işlədilən adları verilir:

ماه چهارم ماه ... (هرمزد ماه اول) ، بهمن (دوم ماه) ، اردیبهشت (سوم ماه) ، شهر یور (چهارم ماه) ... Müqəddimənin sonunda qədimdə İranda keçirilən 6 bayramın da adları və onların dəqiqliklə hansı günlərə təsadüf olunduğu qeyd edilir:

نوروز (نخست روز فروردین) ، خزان (هشتم روز از مهر بود) ، سده (دهم روز بهمن) ، فروردین (پنج روز آذر آبان) ، مهرگان (شانزدهم از مهر ماه) ، (بهمنجه اول روز بهمن)

(1, səh. 72-74)

Məlumdur ki, Şərq yazarlarının əsərlərində və tibb kitablarında elə sözlərə rast gəlmək olur ki, ictimai həyatda baş verən hadisələr nəticəsində anlaşılmaz olmuşdur. Məhz buna görə də, qədim lüğətlər adətən dildə çox işlənən və məlum sözlərin yox, yalnız şeirdə təsadüf olunan çətin anlaşılan sözlərin izahına həsr olunmuşdur. Fars dili şeir dili kimi tanındığına və hələ ilk dövrlərdən başlayaraq bütün farsdilli lüğətlərdə hər bir dil vahidinə verilən izahı əyaniləşdirmək və onun izahını bir daha zənginləşdirmək məqsədilə şeir beytlərindən misallar gətirilmişdi. Bu şeir nümunələri dövrün yüzrlərlə tanınmış söz ustalarının əsərlərindən seçilərək, lüğətə daxil edilən sözlərin həqiqi, məcazi, leksik, sintaktik, nominativ və başqa mənalarnın təsdiqi üçün işlədilmişdir. “Daneşname-ye Qəderxan” lüğətinin müəllifi də bu ənənəyə sadıq qalmaqla lüğətdə səksənə yaxın farsdilli şairin şeir beytlərindən istifadə etmişdir. Lakin müəllif əsərin müqəddiməsində, yalnız yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Nizaminin “İskəndərnəmə”sini və Firdovsinin “Şahnamə”cindən başqa istifadəsində olan digər bədii, elmi, dini, tarixi, tibbə aid olan, həmçinin

leksikoqrafik əsərlərin adını qeyd etməmişdir. Şübhəsiz ki Əl-Faruqi özündən əvvəl yazıb yaradan Qətran Təbrizinin “Təfasir-fil-lügət-ol-fors”undan, Əsədi Tusinin “Loğət-e fors” və Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihah-ol-fors” əsərlərindən geniş istifadə etmişdir. Çünki o, həm də onların yolu ilə gedərək lüğəti sözlərin son hərfinə görə düzməklə şeir dilinə həsr olunmuş bir maraqlı lüğət yazmağa çalışmışdır. Beləliklə, Əl-Faruqi dövrün şairlərinin minə yaxın şeir nümunəsini illüstrativ vasitə şəklində işlətməmişdir. Bu yazarlar içərisində ən çox adı çəkilənlər: XII əsrin Gəncəli dühası Nizami Gəncəvi (195 beyt), XII əsrin şairi Suzəni Səmərqəndi (106 beyt), IX əsrin fars-tacik şairi Əbu Abdulla Cəfər Rudəki (60 beyt), XI əsrin məşhur fars şairi Firdovsi (57 beyt), XII əsrin Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani (45 beyt) və başqaları olmuşdur. Əl-Faruqinin şeir beytlərindən istifadə etdiyi şairlərin içərisində qədim təskirələrdə adlarına təsadüf olunmayan Salar, Doxtər-e kağəzmal, Təyyar, Olvi, Əli, Qayel, Bəhrəmgur, Təcdəbir, Ədib və s. kimi yazarlar da vardır. Bundan əlavə Əl-Faruqinin bir qrup beytlərin müəllifini “Həkim”, “Şaer”, “Bozorgi” kimi adlandırmasından məlum olur ki, bu beytlərin müəlliflərini dəqiq bilmədiyindən onların adını qeyri-müəyyən həkim, şair, böyük bir şəxs kimi qeyd etmişdir. Halbuki əsərdə məsələn, müəllifi “Şaer” olan 106 beytin əksəriyyəti başqa mənbələrdə Dəqiqinin, Təyyanın, Əbu Şəkurun, Xosrovinin, Şaker Boxarinin, Rudəkinin, Əscədinin və başqalarının adları ilə qeyd olunur.

Beləliklə bu kiçik məqalədə belə tarixi və nadir əlyazma haqda geniş yazmaq mümkün olmadı. Lüğətin təcrübəli leksikoqraflar, ədəbiyyatşünaslar, dilçilər və digər araşdırıcı mütəxəssislər tərəfindən ətraflı şəkildə tədqiqinə ehtiyac duyulur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Həşem R., Hüseynzadə Ş., “Daneşname-ye Qəderxan və əhəmiyyət-e an dər amuxtən-e asar-e Rudəki və miras-e ədəbi-ye ma (məcmu-e məqaleha), nəşriyyat-e douləti-ye Təcekestan 1958.
2. С.И.Байевский, Ранняя персидская лексикография, XI-XV вв. Москва 1989, 165 ст.
3. Noor Mags <http://www.nom...>, Daneşname-ye Qəderxan və fərhangha-ye farsī, Hakemi Doktor Esmail, sal-e 1372, şomare 1,2,3,4 (Səh.28-36).
4. M.H.Məmmədova, Əşrəf ibn Şərəf-əl Mütəkkə-əl-Faruqinin “Daneşname-ye Qəderxan” əsəri. Bakı 2014, 509 səh.
5. WWW.Vajehyab.com, Loğətname-ye Dehxoda
6. <https://ganjoor.net>; Gəncur
7. Açar sözlər: leksikoqraf, Əl-Faruqi, izahlı lüğət, Daneşname-ye Qəderxan, əlyazma nüsxəsi

DICTIONARY OF “DANESHNAME-YE QADARKHAN” BY ASHRAF IBN SHARAF AL- MUSAKKAR AL- FARUGHI

Summary

One of the rare manuscripts belonging to the Indian school of Persian-language lexicographic works is Ashraf ibn Sharaf al-Muzakkar al-Faruqi's "Daneşname-ye Qadarkhan".

The only manuscript copy of this dictionary, whose vocabulary covers various fields of science, is preserved at the M. Fuzuli Institute of Manuscripts of the Azerbaijan National Academy of Sciences. The name of the dictionary is almost never found in historical works and annotations.

In 2014, Manzare Mammadova compiled a brief analysis of this manuscript along with its photofacsimile and published a book titled “Ashraf ibn Sharaf al-Muzakkar al-Faruqi's “Daneşname-ye Qaderkhan””.

RƏYÇİ: dos. N.Musayeva